

МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГІЇ САМОТНОСТІ В ОПОВІДАННЯХ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 1 (49)

УДК 821. 161.2-32.09 (477.87) Чендей

DOI:10.24144/2663-6840/2023.1(49).22–29.

Барчан В.В. Модель психології самотності в оповіданнях Івана Чендея; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. У статті проаналізовано інтерпретацію психології самотньої людини в оповіданнях Івана Чендея «Син» та «Криниця діда Василя». Розглянуто думки дослідників творчості письменника, акцентовано на факторах самотності самого автора, що зумовило його звернення до щоденника, на розумінні митцем джерел самотності та особливостей його сприйняття людиною. З'ясовано, що поглиблений психологізм – одна з ключових домінант творчого стилю Івана Чендея. Тому увага до психології самотньої особистості, що має місце в прозі митця, цілком закономірна. Створена в оповіданнях конструкція психології людини, що опинилася на соціальному маргінесі, позбавлена активної комунікації, ґрунтується на глибокому знанні побуту, способу життя, людських характерів і корелюється з теорією філософії та психології. Водночас самотність не має деструктивного вияву в психології героїв. Вони керуються життєвою філософією закономірного плину й змін. Хоча й безболісно переживають самотність, усе ж намагаються приглушити внутрішній дискомфорт фізичною працею, турботою про домашніх тварин, навколишню природу. Вони залишаються розважливими, доброзичливими до людей, є носіями духовних, морально-етичних цінностей, корелюють свою поведінку відповідно до власних принципів, співвідносних із їхніми культурними вимірами.

Ключові слова. Іван Чендей, оповідання, психологія самотності, психологізм, поезика, внутрішній світ.

Постановка проблеми. Самотність стала предметом вивчення філософії, соціології, психології, культурології та інших наук. Психологи й медики зосереджують увагу на симптомах стану самотності та їх ознаках у поведінці, внутрішньому стані людини. Якщо певні науки розглядають окремі аспекти цього явища, то красне письменство здатне оприявнити його одночасно в різних вимірах.

Художню інтерпретацію самотності, авторську модель її психічного прояву спостерігаємо у творчості Івана Чендея. Присутність теми самотності в прозі письменника вважаємо його реакцією на певні явища реального життя. За спостереженням М. Жулинського, «чи не в кожній новелі, повісті, романі письменник застерігає від порушення моральних законів споконвічного буття людини на землі, психологічно чутливо розкриває драматичні прірви душевних потреб, які охоплюють людину внаслідок розриву внутрішніх зв'язків з народною мораллю, вірою, традицією кровної причетності людини до вічного, предківського, національного досвіду» [Жулинський 2002, с. 11–12].

Больові проблеми Чендей розкриває через художні образи, засвідчуючи здатність «бути тонким психологом, знавцем людської печалі й найвищого вдовolenня...» [Ходанич 2007, с. 179]. Серед багатой галереї його персонажів бачимо й людей старшого покоління, непримітних, покинутих, забутих, відчужених від активної комунікації з соціумом. Увага до них свідчить про проникливий погляд автора на життя, філософський підхід до його осягання, зацікавленість екзистенційними проблемами буття й осмислення їх крізь призму людської психології. Присутня в багатьох творах письменника, тема самотності з особливою майстерністю втілена в оповіданнях «Син», «Криниця діда Василя» «Цимбаланя», «Тестамент» та ін.

Вважаємо, що творчість Івана Чендея, яка репрезентує мистецьку практику письменницького покоління II половини XX століття, з його увагою до «проблеми звичайної людини, непересічної у своїй людській індивідуальності», екзистенційної самотності [Мовчан 2022, с. 68], є зразком художнього осмислення цієї й на нині актуальної проблеми і спонукає до вивчення.

Аналіз досліджень. Літературознавчий дискурс творчості Івана Чендея засвідчує значну увагу науковців до його белетристики. Праці М. Жулинського, І. Дзюби, В. Дончика, К. Волинського, Г. Аврахова та ін. ствердили появу в українському письменстві II половини XX століття І. Чендея як непересічної творчої особистості з власною філософією та мистецьким стилем. Дослідження О. Козій, В. Марка, М. Хорошкова, Н. Лисенко, Н. Белоконь-Пожарицької, В. Біляцької, Т. Шалацької, Н. Гурбанської, В. Бойко, М. Васьківа, Л. Голомб, Н. Ференц, Е. Балли, С. Віщанської, Н. Мафтин, Р. Мовчан, С. Кіраля, М. Васьківа, А. Царук, Р. Жаркової та ін. репрезентують відчитування нових смислів белетристики митця, відкриття його письменницьких і людських граней крізь призму публіцистики, епістолярію, щоденників, міжкультурних взаємин. Діяльність І. Чендея в різних сферах, на думку О. Кузьми, «творить поле для спільного діалогу митця і його сучасників, митця та його нащадків» [Кузьма, с. 242].

Серед інших важливих аспектів поезики Чендеевої прози варто виділити й художнє опанування феномену самотності, що не знайшло достатньої наукової інтерпретації. Дотично порушує проблему самотності в оповіданні «Цимбаланя» Н. Белоконь-Пожарицька [Белоконь-Пожарицька 2015], розглядаючи драму творчої особистості як основну. Частково це питання висвітлюється в працях порів-

няльного характеру [Віщанська 2007; Талабірчук, 2012]. Предметом окремої уваги постала проблема самотності в дослідженні «Мотив самотності в оповіданні «Цимбаланя» Івана Чендея» [Барчан В., Барчан О. 2022]. На цей аспект у текстах письменника звертає увагу Р. Жаркова. Аналізуючи оповідання «Цимбаланя», фіксує його близькість із новелою Г. Тютюнника «Дивак», де «самотність виступає маркером дивацтва» [Жаркова 2022, с. 201], розглядає образ головної героїні в контексті шукань Чендея-неореаліста й письменників-модерністів, у яких «митець, артист потопав в надглибокій самотності, замикаючи двері для виходу у широкий світ» [Жаркова 2022, с. 202].

Звичайно, окремі студії з досліджень явища самотності в Чендєєвій прозі не заповнюють лакуну в науковому дискурсі, а, навпаки, спонукають до подальшого осмислення цього аспекту художнього простору автора, що й зумовлює актуальність цієї праці.

Мета статті – проаналізувати особливості художнього осягнення феномену самотності. Її реалізації сприятиме вирішення таких завдань, як з'ясування генези мотиву самотності у творчості І. Чендея, аналіз авторської моделі психології самотньої людини, прийомів її художньої реалізації.

Методологія дослідження базується на засадах біографічного, культурно-історичного, естетичного, психоаналітичного літературознавчих методів, що дає можливість пов'язати творчість із важливими життєвими віхами митця, розглядати її в контексті суспільно-політичних процесів, які впливали на письменницьку діяльність, здійснити аналіз поетики конкретних творів, простежити конструювання психології героїв.

Виклад основного матеріалу. У наукових працях самотність розглядається як «переживання, яке викликає комплексне і гостре почуття, що виражає відповідно форму самосвідомості, і показує розкол основної реальної мережі відносин і зв'язків внутрішнього світу особистості» [Лабиринты 1989, с. 27] (переклад наш. – В.Б.). За Н.В. Хамітовим, самотність – це «екзистенційна ситуація людського буття, у межах якої відбувається зовнішнє чи внутрішнє відокремлення людей. Самотність є результатом колізії комунікації, що породжуються виявом людини у світі як неповторної особистості» [Хамітов, 2000, с. 260].

Як відзначила О. Талабірчук, у 70-80-х рр. І. Чендей активно розробляв цю тему, створив глибокі, психологічно правдиві образи самотніх людей [Талабірчук 2012, с. 151].

Чи зумовлена ця тема у творчості переживаннями стану самотності самим автором? Припускаємо, що так. Переконавання щодо цього, на наш погляд, є його звернення до щоденника. Як правило, це стається в результаті браку відповідної і достатньої комунікації, як намагання самовіднайдіння, самобереження, само-себе-відновлення. У щоденниковому запису від 31 жовтня 1953 року автор фіксує: «Записуватиму те, що народжуватиме, будитиме думки, нехай, на перший погляд, і зовсім

дрібно, незначиме. ...Будемо ділитися з тобою тим, що накипає на серці, будемо, мабуть, скидати з себе під час крихту тої важкої ноші, яку піднімаємо на свої кволі плечі. Будь моїм другом, щирим і сердечним, незрадливим і надійним. Розповім тобі все!» [Щоденники 2021, с. 19].

Можна вважати, що спілкування з щоденником зумовлене відчуттям внутрішньої самотності, викликані зовнішніми й внутрішніми чинниками, є виявом самоти, яка, за характеристикою Н. Хамітова, «більше вкорінена в безпосередність буття – стан трагічної викинутості з людського буття. Це перебування віч-на-віч з Долею під тиском зовнішніх обставин» [Хамітов 1998, с. 15]. Отже, самота автора втілюється у форму щоденника, де він перебуває наодинці зі своєю Долею. За свідченням доньки, «батько був наодинці з ним, зі своїм «Щоденником», тобто – з собою самим. Так, як більше ні з ким у цілому світі» [Чендей-Трещак 2021, с. 9].

Зовнішнім негативним чинником самотності письменника було порушення гармонійних взаємозв'язків у соціумі: «...часи були такими. А може, то він був таким. ...Час, у котрому випало жити й утверджуватися в слові Іванові Чендею... був... непростий, навіть драматичний» [Чендей-Трещак 2021, с. 9, 10], – констатує М. Чендей-Трещак. Та, як відзначив В. Марко, Чендей – «чоловік твердий, він не давав сльозам волі» [Марко 2012, с. 189]. У такі «найважчі, найдраматичніші часи» [Чендей-Трещак 2021, с. 10] випробування «змусили його затиснути волю, зібратися на духовній силі аби вистояти і творити» [Жулинський 2002, с. 8], і піти в самоту-щоденник, щоб не мовчати, а говорити «із самим собою, зі своїм сумлінням, зі своїм обов'язком як митця свого народу – упослідженого, насильно позбавленого віри й великої надії» [Жулинський 2002, с. 8].

Фактором стану самотності письменника був і брак щирого співрозмовника-на рівні про творчість, талант, зростання, покликання митця й мистецтва, тому багато фрагментів особистого спілкування, листування з літературознавцями, письменниками стосувалися різних аспектів мистецької діяльності [Кіраль 2021].

Не менш впливовим чинником стану самотності митця були й його рефлексії щодо невідповідного статусу сучасної української людини, моральне знидіння, знедуховлення, якими ділився, зокрема, при зустрічах з М. Жулинським [Жулинський 2002, с. 13, 10].

Джерелом, що породжувало відчуття самотності й зумовлювало осмислення його феномену було й спостереження Чендея за способом повсякденного життя верховинців, специфікою їхньої поведінки, характеру, а також знання основних морально-етичних підвалин. Ідеальний образ людини, який поставав у творчій уяві художника й переносився у твори, увібрав, на нашу думку, й окремі риси батька письменника – Михайла Чендея, цього «апостола моралі й духовності», «дубівського характерника» [Жулинський 2002, с. 6], твердого й непохитного у своїх переконаннях, працьовитого,

прикипілого до землі, упевненого в непорушності усталених законів і способу життя, не готового й несприйнятливо до змін, яким повнилося тогочасся.

Помічав пильний зір письменника печать самотності й на полотнах митців, що бачимо, до прикладу, в його характеристиці малярських робіт закарпатського художника Омеляна Грабовського: «Прожив вік одинаком – без домашнього тепла і привіту, в кімнаті з холостяцьким безпорядком, не знаючи ласки і радості, яка народжується з приходом дітей і т.д. І ось ця самотність, певно, кинула холод на його картини, зробила їх сухуватими, забрала в них теплі тони» [Щоденники 2021, с. 29].

Отже, наведене вище дає підстави вважати, що проблемно-тематичний спектр творів, інтерпретація в них самотності – це переплавлений художньою уявою митця його життєвий досвід, який втілюється в зображення краян «у їх позитиві й негативі із щораз глибшим проникненням у природу людської душі, суперечності, складнощі, конфлікти доби й особистості» [Федака 2017, с. 334], забезпечив правдиве моделювання людської психіки в стані самотності.

Відомо, що самотність людини супроводжується певною зміною психічних процесів. Досліджуючи соціально-психологічні аспекти самотності, психологи наголошують на відповідних ознаках самотніх людей: вони виявляють невдоволення, можуть бути надокучливими, стають схильні до звинувачень і негативної реакції на критику, невірно тлумачать наміри інших людей, їхні почуття виражаються в образах і люті [Шевченко 2019], нерідко переживають депресію.

Серед симптомів, характерних для стану самотності виділяють ознаки психологічних розладів у формі негативних афектів або навіть неврозів. Типовими емоційними станами самотньої людини є відчай, туга, нетерпіння, відчуття власної непривабливості, безпорадність, панічний страх, пригніченість, внутрішня спустошеність, нудьга, бажання зміни місця буття, відчуття власної недорозвиненості, втрата надій, ізоляція, жаль до себе, скутість, дратівливість, незахищеність, меланхолія, відчуженість [Шевченко 2019].

Беручи до уваги висловлену в листі Д. Павличка концептуально визначальну характеристику щодо І. Чендея, як «письменника, що має свою філософію» [Щоденники 2021, с. 413], простежимо на прикладі оповідань «Син» та «Криниця діда Василя» авторську модель психології самотності.

В обох творах ідеться про життя звичайних селян, людей старшого віку – Катрича («Син») та діда Василя («Криниця діда Василя»). За спостереженням дослідників, «самотність досить поширена саме у похилому віці, що зумовлено змінами у житті літньої особи, зокрема і тим, що вона залишає основне місце роботи, діти залишають батьківський будинок, втрачаються близькі люди (у першу чергу через смерть). Тобто, людина втрачає певний смисл життя та цінності, вона не відчуває себе суб'єктом життя, не задоволена ним, не здатна його адекватно

оцінити» [Курилюк-Делчева 2018, с. 86]

У названих оповіданнях І. Чендей конструє самотність саме такого характеру. Самотність обох персонажів зумовлена однією з найпоширеніших соціальних причин – вдівством. Проте, як це й буває в житті, переживши важку втрату, герої з часом долають гостру ситуативну самотність й упокорюються перед непоправним. Іншим фактором їхньої самотності стає розлука з дітьми – ті живуть віддалено власним життям і тому спілкування з ними обох героїв обмежене нечастими відвідинами. І хоч персонажам довелося змиритися з цими об'єктивними обставинами, прийняти самотній спосіб життя, однак відсутність стосунків, комунікації з найріднішими людьми викликають страждання. Адже, як стверджують науковці, «самотність належить внутрішньому світу особистості. Вона не тотожна ізоляції або усамітненню. Це розлад у відносинах зі світом або самим собою. ...Будь-яка людина страждає, коли її потреба у спілкуванні не задоволена» [Шевченко 2019, с. 99].

У моделі Чендея спостерігаємо акцентування на кількох показових ознаках самотності. Його герої відчувають свою покинутість, занедбаність, неповноту життя. Хоч без ремства й нарікань, але з жалем і болем, «що на старі коліна залишився один-одинокий», бідкався старий Катрич: «От, поки дім був на голові старої, царство їй світле небесне, я не мав жури, як бути, що вечеряти, що класти на стіл. А бодай старий чоловік, каліка такий, як я, тільки без жінки не залишався» [Чендей 1987, с. 183].

В оповіданні «Криниця діда Василя» на впевненість сина Миколи, що батькові живеться тихо й ніхто не заважає його душі на старість, дід Василь крушно відповів: «Ліпше, синку, якби заважало... Еге, мати від мене пішла, залишила вдівцем. А ви розійшлися, то я вже й зовсім осиротів...» [Чендей 1987, с. 360].

Письменник, прикметною ознакою стилю якого є «виразний психологізм» [Балла 2007, с. 26], не зраджує правді життя, підкреслюючи в характеристиці героїв і такі досить типові для старших людей особливості, як тамування «несказного докору» [Чендей 1987, с. 182] за нечасті відвідини синами батьків. Щоправда, вони намагаються вгамувати своє ремствування тверезими міркуваннями про важливість справ, іншим темпом життя молоді, чималою відстанню від рідного краю. Та все ж їм мріється, аби діти були на рідній землі. Автор показує незгасне бажання батьків бачити дітей господарями вдома, на власному газдівстві. В обох творах таким символом рідного світу є образ хати, криниці, а кринична вода асоціюється з символічним «євшан-зіллям», яке, вірять батьки, відживить у душах дітей потяг до родинного гнізда.

Внутрішній стан самотніх людей автор у різноманітних деталях їхньої зовнішності. В оповіданні «Син» портретні штрихи стають особливо рельєфними, оскільки сприйняті крізь призму емоцій іншої людини, зокрема очима сина. Наближаючись у хвилюванні до рідної хати, Данило крізь шибки

побачив самотню постать батька за столом, його профіль *«окреслився гострими лініями. Неголене обличчя висувалося вперед щетиною на бороді, гострий ніс звисав над зниділою верхньою губою, густо вкритою посивілим вусом, брови стирчали стріжками над захованими очима, відпущене довге волосся спадало на плечі й злегка звивалося хвилею доверху»* [Чендей 1987, с. 181].

В оповіданні «Криниця діда Василя» портрет візуалізується через опис наратором похиленої під тяжкою ношею постаті старого, який *«...чваласколишеться уже стежиною до криниці в саду...»* [Чендей 1987, с. 352]. Портретні деталі характеризують фізичний стан персонажа й через його внутрішнє мовлення, підкреслюють старість і немічність зайнятого непосильною працею чоловіка, що носить каміння до криниці: *«Скільки зарікався, що менше візьму! – подумки старий себе картає, бо ноги під ним в'януть і підламуються. Ноша кришить крижі, пече лютими жаринами в грудях, перерханує сухим у горлі...»* [Чендей 1987, с. 352].

Певну функцію в поглибленні психологізму виконують у портретуванні рухи, міміка й жести головних дійових осіб. Вони є виразом перебігу душевних станів, емоцій героя. Так, побачивши сина на порозі, Яків Катрич («Син») *«зацепенів у раптовій несподіванці»*; згадавши імена своїх онуків, *«старий посміхнувся»*, пропонуючи вечерю Данилові, *«ураз заметушився»*, говорячи про добро в своєму серці, *«батько приклав широкую долоню до грудей, і зупинилася вона, потім зібралася в кулак – могутня, натруджена, мозоляста рука...»* [Чендей 1987, с. 184]; вранці, щоб не розбудити сина, батько *«готовий був перетворитися в духа і духом витати по кімнаті»*, *«поріг переступав високо, порожнім відром не дзенькав»*, добираючи страви для сніданку, він *«вишукнув голосно»*, *«ляснув себе долонею по чолу»* і т.п.

Динаміка душевного світу персонажа доповнюється мовною характеристикою. Картина прощання старого Катрича з сином – глибоко лірична. Психологічно напружену атмосферу, що передає складність внутрішнього стану героя, відтворено через його мовлення: *«Я, синку відпочину... – батько заспокоював Данила й тут же мовив далі: – Еге, що в хижі одному чинити?.. Вийшов, став на порозі, дивлюся за тобою та й гіркий смуток зіпнів мене за серце так, що мало не заплакав. Дивлюся, небоже, як цубиш торбу, й думаю собі: чому не можу? Чужому поміг би... А ти – своя кров...»* [Чендей 1987, с. 200]. Ще більш драматизує ситуацію розлуки з сином монументальне зображення батька, що стає ніби образом-символом самотності *«Яків Катрич стояв на залізничній станції, його очі дивилися услід поїзду, немов застигли на рейках, що двома лініями блищали на сонці!»* [Чендей 1987, с. 100].

Іван Чендей акцентує увагу на ролі комунікативних зв'язків у житті самотніх людей. Яків Катрич і дід Василь, як це й властиво психології людини, позбавленої активних контактів, спрагли до спілкування з рідними, їхні душі переповнені любов'ю й турботою. Чоловічі щирі сентименти старого Ка-

трича передано в скупих, але емоційно виразних, пластично зримих картинах зустрічі з сином: *«Синку! Мій синку! – простягнув батько тремтячі долоні й пішов до порога... Старий тулився губами до шиї сина, потім уста тремтливо торкалися його обличчя, його чола»* («Син») [Чендей 1987, с. 182]. У «Кринці діда Василя» в мові персонажа вихлюпується безмір чутевості й виношуваного страждання: *«Як ви мені наснилися, небожатка!.. Як давно вижидаю і не дїждуся! – старий горнув молодшого сина...»* [Чендей 1987, с. 358].

Яків Катрич поспішає виговорити синові те, що передумав-переосмислив на самоті, а дід Василь розкриває різні особистісні грані в активному спілкуванні з покупцями горіха, із синами та невістками.

Досить продуктивним художнім засобом у відображенні душевного світу самотньої людини є внутрішнє мовлення. До його можливостей автор вдається в оповіданні «Син», транспонуєчи в розбурхане докорами сумління сина почуття самотнього Якова Катрича. Через перебіг душевних почуттів, самоаналіз Данила, усвідомлення ним своїх гріхів перед батьком письменник дає можливість відчутти драму відчуження самотньої душі старого: Данилові, коли дивився на батька, *«ставало прикро й боляче»*, згадуючи дитинство, він тепер *«відчуває пустку в цьому домі»*, *«самому стало сумно-боляче, що в цій хаті за останні роки буває так рідко, так рідко»* [Чендей 1987, с. 185], *«я батька забув... Рідного батька... Навідуюсь до нього як простий, звичайний гість... Він приймає мене, як сина, а я чую, що ця хата для мене є хоч рідною, але вже чужою...»* [Чендей 1987, с. 190], *«Як мало тепла! Як мало тепла я віддавав йому!»* [Чендей, с. 194].

Характерним для художньої манери белетриста є те, що в структурі його моделі психології самотньої людини відсутні елементи страху, нещастя, роздратування. Як і сам автор, що не давав волі сльозам, його герої здатні впоратися зі своїми почуттями. У їхній народній філософії життя – старість це невідворотний плин: *«Старість є старість, вона не знає нічого... – міркує Яків Катрич. – Вона приходить, та й усе! Та вона приходить нагло – езекутор давно так не приходив...»* [Чендей 1987, с. 184].

Звернемо увагу, що для психології героїв І. Чендея не властиво переростання переживання самотності в нав'язливі відчуття покинутості, неpotрібності, забутості, у них немає таких психологічних розладів, як депресія. Втрата минулого і людей із нього не викликає в героїв психологічного стану повної ізольованості й катастрофи. Ні Катрич, ні дід Василь не докоряють за нього ні себе, ні інших. Навпаки, вони обидва раціонально осмислюють своє становище, і, усвідомлюючи подальше буття як закономірний рух, відмовляються залишати після смерті дружин свої домівки, місце, у яке вросли родом, працею, усім минулим життя. У звичному для селянського способу і ритму життя герої знаходять можливість впоратися з життєвим випробуванням.

Як добрий знавець психології селянина, І. Чендей правдиво показує, що зумовлені самотністю негативні емоції вгамовуються працею. Його герої доглядають худобу – Яків Катрич – корову, а дід Василь – козу і цапка, обробляють землю. Брак спілкування з людьми заповнюється їхньою турботою про домашніх тварин, що властиво взагалі для селянського способу життя. І то, наголошено у творі, – не через необхідність молока задля підтримання фізичного стану, а швидше для терапевтичного ефекту – зробити життя стерпним, розділивши душевну тугу з живою істотою: *«Тримаю... знаєш, як такому хруневі без корови. То би-м цілком заслаб, – говорить Яків Катрич синові. – А так живемо собі якось. Корова і я. Самі-сьмо залишилися, та такий на нас туск приходиться, що не приведи святий господи. Беру її на мотузку, веду у верболози на пашу»* [Чендей 1987, с. 183].

При цьому в картинах спілкування людей із тваринами посилену психологічну чуттєвість створює проєкція героєм свого фізичного й морального стану на образ тварини: *«Вона іде – стара вже, ледве ноги тягне, і я іду як не своїми, бо ледве несуть мене.. Вона скубне в чагарях пашу, а я сиджу собі на обліжку й думаю...»*, – говорить синові Яків Катрич [Чендей 1987, с. 183]. В іншому творі дід Василь звертається до кози Ірми й цапка Стъопи: *«Не хочете бути одні! ... Не любить живе на землі самотини!»* [Чендей 1987, с. 373] й рефлексує на хвилі самоти: *«То тільки чоловік, сарака, притерпиться, звикне...»* [Чендей 1987, с. 373]. У подібних діалогах автору вдається передати глибинні процеси в душі людини.

У художніх моделях І. Чендея присутньою є й така характерна риса самотності в поведінці людей, як здатність повного заглиблення в самих себе. У такому стані відбувається ревізія свого минулого, осмислення теперішнього, прозирання в майбутнє, вивірення всього на терезах добра й зла, матеріального й духовного, гідного й недостойного. Автор часто вдається при цьому до прийому спогадів або ретроспекції, які мають оціночний характер щодо прожитого персонажами і відкривають його в нових гранях і вимірах. Глибоко вистражданою, переконливо мудрою звучить життєва філософія з уст старого Катрича про плин часу й життя, проминальність у ньому всього, крім людського добра, про можливість самовдосконалення – *«подобрити можна»* і незворотність літ: *«не можна помолодіти»*.

Самотність у Чендея зумовлює рефлексування персонажів, спрямоване на самопізнання, коли людина з'ясовує, хто вона в цьому житті, коли відбувається гостре усвідомлення свого призначення на Землі й у Всесвіті. Те важливе одкровення, що визріло в душі впродовж самотнього життя, Яків Катрич звіряє синові: *«В моєму серці нині стільки добра, стільки добра!... Думаю не раз так: стачило б того добра для всіх людей світу...»* [Чендей 1987, с. 184]. При цьому герой усвідомлює й абсурдність буття, бо розуміє обмеженість перспективи для втілення набутого за роки добра, адже для цього природа відводить певний час: *«Та що, коли молодість*

минула... І понесу я це добро з собою, і болить мене тут!» – розчулено мовить старий. [Чендей 1987, с. 184]. При цьому статечність поведінки, мудрість, виваженість думки підкреслюють психологічну налаштованість персонажа на сприйняття екзистенційного плину буття.

Психологічний стан самотньої людини письменник інтерпретує не лише крізь призму соціального виміру самотності, а й культурного, суть якого в роз'єднанні людини з близькою йому культурою.

Героєві оповідання «Криниця діда Василя» неприйнятні прагматизм сучасного світу, нехтування родовими цінностями, споживацьке ставлення до природи. Самотність не позбавила його смислу буття, якого надає йому відчуття своєї єдності з природою. Він свідомий своєї фізичної тривалості і непроминальності добра в просторах Всесвіту. Тому через силу на старих раменах носить каміння для муру біля криниці, щоб не замулювалася; дбає не для власного спожитку, а для криниці і для добра інших, власне, у такий спосіб творить вічне: *«...вимурую, і хто з неї буде пити, най н'є на здоров'я... – старий мовив так, наче йому на землі і було ще викопати й залишити по собі глибищу криницю»* [Чендей 1987, с. 352–353].

Психологію самотньої людини Чендей простежує крізь її духовну парадигму. Як бачимо, вона докорінно відмінна від морально-етичних засад молодиків-закупників велетня-горіха на садибі діда Василя. Жодні звабливі пропозиції не вмотивували старого на продаж, бо гроші для нього – вітер, а горіх – то не лише життя чоловіка, його роду, а цілий всесвіт із його повнотою й красою. Цілком закономірним із точки зору психології старшої людини, як показує письменник, є її тримання за своє, надбане за життя, за те, що пов'язане з минулим. Для діда Василя – це не лише горіх, криниця, а й нивка перед хатою, колиска, *«в якій вигодувалися усі діти»*, і всіляка дров'яна всячина на горищі, і коритище *«для останнього купеля на землі»*. Герой відчуває гармонію зі своїм культурним середовищем, тому й не слабує на внутрішній розлад, сум'яття. Принади, винаходи нового часу, якими хочуть потішити старого сини й невістки, хоч і дивують, але не перевершують значимості тих духовно наповнених цінностей, які від роду ніс у собі дід Василь. Відстоюючи своєю поведінкою основні ідеї, норми, принципи, переконання, цінності, позиції, що становили успадковану частину життєвого світу діда Василя як особистості, герой залишається відчуженим від нового світу в культурному вимірі. Як бачимо, культурна самоідентифікація діда Василя свідчить, що він «вільний у своєму виборі, створивши власну модель світосприйняття, дбає про внутрішню духовну єдність і цілісність» [Вищанська 2007, с. 73]. Зв'язок із цінностями, символами своєї культури захищає його від внутрішньої спустошеності, моральної ізоляції, що значно зменшує відчуття фізичної самотності, адже, за Е. Фромом, «фізична самотність стає нестерпною тоді, якщо вона включає в себе також і моральну самотність... Це стан, якого людина більше всього боїться» [Цит.

за: Мовчан 2009, с. 49]. Культурний континуум діда Василя визначає його духовні, морально-етичні засади, зумовлює поведінку й філософію життя.

У конструюванні психології самотньої людини І. Чендей постає проникливим обсерватором життя, який, за справедливою оцінкою О. Мишанича, «просто і дохідливо розповідає про буденні справи, колоритними фарбами малює своїх героїв, людей, на перший погляд, непоказних, скромних, але високих у своїх помислах, сильних духом, багатих щедрістю душі, щирих і відвертих у взаєминах з рідними і близькими, делікатних і цнотливих у всьому» [Мишанич 2004, с. 257].

Висновки. У підсумку зазначимо, що феномен самотності як форми самосвідомості й стану внутрішнього світу особистості привертая увагу Івана Чендея. В оповіданнях «Син» та «Криниця діда Василя» письменник, як добрий знавець народного життя, людських характерів, створив психологічно вірогідну модель самотньої людини. Його герої – люди старшого віку, їхня самотність зумовлена

об’єктивними причинами й має соціальний та культурний виміри. Змалюванням поведінки, зовнішності, способу життя, відтворенням мовлення героїв автор розкрив особливий внутрішній світ персонажів, перебіг їхніх почуттів, емоційний стан, спосіб мислення, адекватність сприйняття перебігу життя. Створена художньою уявою митця конструкція психології самотньої людини в оповіданнях «Син» та «Криниця діда Василя» значною мірою корелюється з міркуваннями теоретиків та практиків у сфері самотності. Однак індивідуальне бачення письменника проступає у сприйнятті ним людини з власною життєвою філософією, яка дає їй розуміння тимчасового й вічного, добра й зла, красивого й потворного. Відповідно, герої свідомо, хоча й небезболісно, переживають невідворотні зміни та випробування як закономірний процес. Внутрішній дискомфорт вони врівноважують фізичною працею, турботою про тварин, природу, відчуттями сили духовних первнів, незмінністю морально-етичних засад і принципів, приналежністю до іманентного культурного світу.

Література

1. Балла Е. Психологізм та ліризм: прийоми кореляції (на прикладах новели Івана Чендея «Син». *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті.* Ужгород: Говерла, 2007. С. 26–30.
2. Барчан В., Барчан О. Мотив самотності в оповіданні «Цимбаланя» Івана Чендея. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* Вип. 1 (47). С. 23–31.
3. Белоконь-Пожарицька Н. Людина-артист як вияв вагнеріансько-ніцшеанського синдрому в оповіданні І. Чендея «Цимбаланя». *Проблеми сучасного мовознавства та літературознавства.* 2015. Вип. 20. С. 246–254.
4. Буела О. Карлос Мігень. Молодь у третьому тисячолітті. Львів: Добра книжка, 2009. 384 с.
5. Віщанська С. Екзистенціалізм у творчості М. Кравчука та І. Чендея. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті.* Ужгород: Говерла, 2007. С. 70–73.
6. Жаркова Р. «Бачу її нині...». Жіночі образи у малій прозі Івана Чендея: монографія. Ужгород: РІК-У, 2022. 332 с.
7. Жулинський М. Духовна свіча Івана Чендея. / Чендей І.М. Вибране: В 2 т. Ужгород: Карпати, 2002. Т. 1: Оповідання, повісті / Передм. М.Г. Жулинського. С. 5–13.
8. Кіраль С. Іван Чендей та київська критика: епістолярні діалоги: монографія. Київ – Ужгород: РІК-У, 2021. 432 с.
9. Кузьма О. «Щоб ти викресав іскру з свого серця, мусиш наснажувати його вогнем...». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* Ужгород, 2022. Вип. 1 (47). С. 242–244.
10. Курилюк-Делчева Н., Гуцуляк Н. *Суб’єктивне відчуття самотності осіб похилого віку. Психологія: реальність і перспективи.* Збірник наукових праць РДГУ. Випуск 11. 2018. С. 86–91. URL: https://prap.rv.ua/index.php/prap_rv/article/download/15/15/58. Дата звернення 7. 04.2023.
11. Лабиринты одиночества : Пер. с англ. / Сост., общ. ред и предисл. Н.Е. Покровского. Москва: Прогресс, 1989. 624 с.
12. Марко В. Сім сліз Івана Чендея. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія; Соціальні комунікації.* Вип. 28. Ужгород, 2012. С.110–114.
13. Мишанич О. Нові книги Івана Чендея. З минулих літ. Літературознавчі статті й дослідження різних років. Київ: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. С. 255–267.
14. Мовчан М. Самотність як феномен буття особистості: монографія. Полтава: РВВ ПУСКУ, 2009. 265 с.
15. Мовчан Р. Творчість Івана Чендея в українському культурному просторі 1960–х років. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.* 2022. Вип. 1 (47). С. 67–74.
16. Талабірчук О. Тема самотності в малій прозі І. Чендея та І. Яцканина. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації.* Ужгород, 2012. Вип. 28. С. 151–155.
17. Федака Д. Іван Чендей. Українське красне письменство Закарпаття. Літературні портрети й ескізи. Ужгород: ТІМРАНИ, 2017. С. 325–336.
18. Хамітов Н. Самотність / Н. Хамітов, Л. Гармаш, С. Крилова. Історія філософії. Проблема людини та її меж. Київ: Наукова думка, 2000. С. 260–261.

- 19.Хамітов Н. Самотність як феномен людського буття: автореф. дис. ... докт. філософ. наук: спец.09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури. Київ, 1998. 34 с.
- 20.Ходанич П. Творчість Івана Чендея у контексті прози Закарпаття другої половини ХХ століття. *Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Вип. 11: Творчість Івана Чендея в загальноукраїнському літературному контексті*. Ужгород: Говерла, 2007. С. 175–180.
- 21.Чендей І. Вікна у світ. Київ: Дніпро, 1987. 495 с.
- 22.Чендей-Трещак М. Іван Чендей у часі й поза ним. Щоденники Івана Чендея: Книга I / упоряд. Марія Чендей-Трещак. Ужгород: РІК-У, 2021. С. 9–18.
- 23.Шевченко О. Соціально-психологічні аспекти самотності. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2019/9-2019/21.pdf>. Дата звернення 7.04. 2023.
- 24.Щоденники Івана Чендея : Книга I / упор. Марія Чендей-Трещак. Ужгород: РІК-У, 2021. 640 с.

References

1. Balla E. (2007) *Psychologizm ta liryzm: pryimy koreliatsii (na prykladi novelty Ivana Chendeia «Syn» [Psychologism and lyricism: methods of correlation (on the example of Ivan Chendey's novella «Son»]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 26–30 [in Ukrainian].*
2. Barchan V., Barchan O. (2022) Motyv samotnosti v opovidanni «Tsymbalania» Ivana Chendeia [The motif of loneliness in the story «Tsymbalania» by Ivan Chendey]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. Vyp. 1 (47). S. 23–31 [in Ukrainian].
3. Bielokon-Pozharytska N.(2015) Liudyna-artyst yak vyjav vahnerianskoho-nitssheanskoho syndromu v opovidanni I.Chendeia «Tsymbalania» [The artist as a manifestation of the Wagnerian-Nietzschean syndrome in I. Chendey's story «Tsimbalan»]. *Problemy suchasnoho movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 20. S. 246–254. [in Ukrainian]
4. Buela O. (2009) Karlos Mihen [Carlos Meehan]. *Molod u tretomu tysiacholitti*. Lviv: Dobra knyzhka. 384 s. [in Ukrainian].
5. Vishchanska S. (2007) Ekzystentsializm u tvorchosti M. Kravchuka ta I. Chendeia [Existentialism in the works of M. Kravchuk and I. Chendey]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 70–73 [in Ukrainian].
6. Zharkova R. (2022) «Bachu yii nyny...». Zhinochi obrazy u malii prozi Ivana Chendeia [«I see it now...». Female images in Ivan Chendey's short prose]: monohrafiia. Uzhhorod: RIK-U. 332 s. [in Ukrainian].
7. Zhulynskiy M. (2002) Dukhovna svicha Ivana Chendeia [Ivan Chendey's spiritual candle] / Chendei I.M. Vybrane: V 2 t. Uzhhorod: Karpaty. T. 1: Opovidannia, povisti. S. 5–13 [in Ukrainian].
8. Kiral S. (2021) Ivan Chendei ta kyivska krytyka: epistoliarne dialohy [Ivan Chendey and Kyiv criticism: epistolary dialogues]: monohrafiia. Kyiv: Uzhhorod: RIK-U. 432 s. [in Ukrainian].
9. Kuzma O. (2022) «Shchob ty vykresav iskrу z svoho sertsia, musysh nasnazhuvaty yoho vohnem...» [«In order for you to draw a spark from your heart, you must burn it with fire...»]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. Vyp. 1 (47). Uzhhorod. S. 242–244 [in Ukrainian].
10. Kuryliuk-Delcheva N., Hutsuliak N. (2018) Subiektivne vidchuttia samotnosti osib pokhyloho viku [The subjective feeling of loneliness of the elderly]. *Psykhologhiia: realnist i perspektyvy*. Zbirnyk naukovykh prats RDHU. Vypusk 11. S. 86-91. URL: https://prap.rv.ua/index.php/prap_rv/article/download/15/15/58. Data zvernennia 7. 04.2023 [in Ukrainian].
11. Labirinty odinochestva (1989) [Labyrinths of loneliness]. Moskva: Progress. 624 s. [in Russian].
12. Marko V. (2012) Sim sliz Ivana Chendeia [Ivan Chendey's Seven Tears]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia; Sotsialni komunikatsii*. Uzhhorod. Vyp. 28. S. 110–114 [in Ukrainian].
13. Myshanych O. (2004) Novi knyhy Ivana Chendeia [New books by Ivan Chendey]. *Z mynulykh lit. Literaturoznavchi statti y doslidzhennia riznykh rokiv*. Kyiv. Vyd-vo Solomi Pavlchko «Osnovy». S. 255–267 [in Ukrainian].
14. Movchan M. (2009) Samotnist yak fenomen buttia osobystosti [Loneliness as a phenomenon of being an individual]: monohrafiia. Poltava.: RVV PUSKU. 265 s. [in Ukrainian].
15. Movchan R. (2022) Tvorchist Ivana Chendeia v ukrainskomu kulturnomu prostori 1960–kh rokiv [Artist Ivan Chendey in the Ukrainian cultural space of the 1960s]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia*. 2022. Vyp. 1 (47). S. 67–74 [in Ukrainian]. .
16. Talabirchuk O. (2012) Tema samotnosti v malii prozi I. Chendeia ta I. Yatskanyna [The theme of loneliness in short prose by I. Chendei and I. Yatskanin]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriya: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*. Uzhhorod. Vyp. 28. S. 151–155 [in Ukrainian].
17. Fedaka D.(2017) Ivan Chendei [Ivan Chendey]. *Ukrainske krasne pysmenstvo Zakarpattia. Literaturni portrety y eskizy*. Uzhhorod: TIMPANI. S. 325–336 [in Ukrainian].
18. Khamitov N. (2000) Samotnist [Solitude] / N. Khamitov, L. Harmash, S. Krylova. *Istoriia filosofii. Problema liudyny ta yii mezh*. Kyiv: Naukova dumka. S. 260–261 [in Ukrainian].
19. Khamitov N. (1998) Samotnist yak fenomen liudskoho buttia [Loneliness as a phenomenon of human existence]: avtoref. dys. ... dokt. filosof. nauk: spets.09.00.04 «Filosofska antropologhiia, filosofiiia kultury. Kyiv.

34 s. [in Ukrainian].

20. Khodanych P. (2007) Tvorchist Ivana Chendeia u konteksti prozy Zakarpattia druhoi polovyny XX stolittia [Creativity of Ivan Chendey in the context of Transcarpathian prose of the second half of the 20th century]. *Suchasni problemy movoznavstva ta literaturoznavstva*. Vyp. 11: Tvorchist Ivana Chendeia v zahalnoukrainskomu literaturnomu konteksti. Uzhhorod: Hoverla. S. 175–180 [in Ukrainian].

21. Chendei I. (1987) *Vikna u svit* [Windows to the world]. Kyiv: Dnipro. 495 s. [in Ukrainian].

22. Chendei-Treshchak M. (2021) Ivan Chendei u chasi y poza nym [Ivan Chendey in and out of time]. *Shchodennyky Ivana Chendeia: Knyha I*. Uzhhorod: RIK-U. S. 9–18 [in Ukrainian].

23. Shevchenko O. (2019) Sotsialno-psykholohichni aspekty samotnosti [Social and psychological aspects of loneliness]. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2019/9-2019/21.pdf> [in Ukrainian].

24. Shchodennyky Ivana Chendeia (2021) [Diaries of Ivan Chendey] : Knyha I. Uzhhorod: RIK-U. 640 s. [in Ukrainian].

THE PSYCHOLOGY MODEL OF LONELINESS IN IVAN CHENDEY'S STORIES

Abstract. The article analyzes the interpretation of the psychology of a lonely person in Ivan Chendey's stories "The Son" and "The Well of Grandfather Vasyl". The opinions of researchers of the writer's work are considered, the factors of loneliness of the author himself, which caused him to turn to the diary, the sources of his understanding and perception of loneliness are emphasized. It was found out that deep psychologism is one of the key dominant of Ivan Chendey's creative style. Therefore, an attention to the psychology of a lonely individual, which takes place in the artist's prose, is quite natural. In this stories the construction of the psychology of a person, who is on the social margins and deprived of active communication, is created. It is based on a deep knowledge of everyday life, lifestyle, human characters, and is correlated with the theory of philosophy and psychology. At the same time, loneliness does not have a destructive manifestation in the psychology of the heroes. They are guided by the life philosophy of natural flow and changes. Although they experience loneliness painlessly, they still try to suppress their inner discomfort with physical labor, care for pets and cattle, and the surrounding nature. They remain considerate and friendly to people. They bear spiritual, moral and ethical values, and correlate their behavior according to their own principles, corresponding to their cultural dimensions.

Keywords: Ivan Chendey, stories, "The Son", "The Well of Grandfather Vasyl", psychology of loneliness, psychologism, poetics, inner world.

© Барчан В., 2023 р.

Валентина Барчан – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; valennyna.barchan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9054-6370>

Valentyna Barchan – Doctor of Philology, Professor, Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University. Uzhhorod, Ukraine; valennyna.barchan@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0001-9054-6370>.